

MONOK ISTVÁN

A magánkönyvtárak és az olvasás a korai újkorban

*Vázlat az elmúlt ötven év európai kutatástörténetéről*¹

Annak ellenére, hogy az elmúlt ötven évben is számos helyen folyt komoly tudományos eszmecsere arról, hogy mi is tulajdonképpen a könyvtörténet,² valójában senki sem állapította meg, hogy nem létezik. Legalábbis olyan könyvtörténet nem, amely egykori valóságában, az erre a valóságra vonatkozó forrásaiban, a forrásfeltárás módszereiben, illetve a feltárt forrásanyag interpretációs módjaiban egyetlen, egységes európai könyvtörténet lenne. Könyvtörténetek persze léteznek, és ezek hasonlóságai, vagy különbözőségeinek vizsgálata egyszer talán lehetővé teszi egy európai könyvtörténet megírását. Persze, attól függően, hogy kik, milyen erudícióval, melyik ország irányításával vállalják ezt a feladatot, eltérő lesz az eredmény. A Hendrik D. L. Vervliet szerkesztette monumentális könyv az 5000 éves könyvtörténetről például elfeledkezett a szláv írásbeliség és könyvkultúra létezéséről.³ Ahogy a sok tekintetben modern, és fontos eredményeket hozó gráci vállal-

¹ Magától értetődően a jegyzetekben csak az irányadó, összefoglaló jellegű tanulmányokra hivatkozok.

² *Beiträge zur Geschichte des Buches und seiner Funktion in der Gesellschaft*. Festschrift für Hans Widmann zum 65. Geburtstag am 28. März 1973. Hrsg. von Alfred SWIERK. Stuttgart, 1974.; RAABE, Paul: *Was ist Geschichte des Buchwesens? Überlegungen zu einem Forschungsbereich und einer Bildungsaufgabe*. = Börsenblatt für den Deutschen Buchhandel. Frankfurter Ausgabe. Nr. 38. 1976: *Buchhandlungsgeschichte. Eine Beilage der Historischen Kommission der Börsenvereins*. 319–330.; *Bibliotheksgeschichte als wissenschaftliche Disziplin. Beiträge zu Theorie und Praxis*. Hrsg. von Peter VODOSEK. Hamburg, 1980. /Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens. Bd. 7./; HUMPHREYS, K. W.: *The Book and the library in society*. = *Library History* (7.) 1986. 105–118.; JÄGER, Georg: *Historische Lese(r)forschung*. In: *Die Erforschung der Buch- und Bibliotheksgeschichte in Deutschland*. Hrsg. von Werner ARNOLD, Wolfgang DITTRICH, Bernhard ZELLER. Wiesbaden, 1987. 485–507.; MARTIN, Henri-Jean: *Pour une histoire de la lecture*. In: UÓ.: *Le livre français sous l'Ancien Régime*. Paris, 1987. 227–260.; RAABE, Paul: *Bibliotheksgeschichte und historische Leserforschung. Anmerkungen zu einem Forschungsthema*. = Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte (7.) 1982. 433–441.

³ *Liber librorum, 5000 ans d'art du livre*. Présenté par Hendrik D. L. VERVLIE. Bruxelles, 1973. Arcade.

kozás mellé is rengeteg kérdőjel tehető.⁴ Az egyes nemzeti nagy összefoglalások persze sokkal homogénebb – és egyben hitelesebb – képet mutatnak.⁵

A húsz évvel ezelőtti európai politikai rendszerváltás után egyre több jel mutat arra, hogy a nyugat-európai könyvtörténeti műhelyek legalább benyomást szeretnének szerezni a Közép-Európában történetekről, ha nagykorosítása ennek a területnek még várat is magára. Pedig számos szempontból különösen érdekes forrásanyaggal rendelkeznek e terület könyvtárai, levéltárai és múzeumai. Csak példaként említem az oralitás és írásbeliség egymás mellett élését, a kéziratos könyv 20. századig való fennmaradását és szerepvállalását a nyomtatott médiumok mellett a hagyományok rögzítésében és átadásában.⁶ De említhetném a hallatlanul érdekesen összetett vallási viszonyok megjelenését a könyvtörténetben (nyugati-, és keleti kereszténység, katolikus és protestáns világ, szélsőséges teológiai irányok intézményesülése, iszlám és kereszténység együttélése, zsidó, és judaizáló, továbbá örmény csoportok folyamatos jelenléte stb). A magánkönyvtárak kutatása minden említett szempontból eredményekkel kecsegtet.

A könyv-, könyvtár- és olvasástörténet szempontjából – még ha nagyon leegyszerűsítő is a megközelítés – határozottan kell látni, hogy egy kulturális és tudományos értelemben kisugárzó, vagy alapvetően befogadó területről, országról, népről van-e szó. Ha ezt látjuk, azt is megértjük, hogy esetenként másként kell a témát (könyvtörténet) kutatni: mások a forrásai, más a források összeségének áttekinthetősége. Csak három példát említek: amíg Magyarországon, az egykori Kárpát-medencében a 16. században nem egészen 900 könyv jelent meg (ennyi címről van szó), addig Itáliában közel 200 000, a német nyelvterületen 150 000, és hasonló a franciaországi könyvtermés mennyiségi mutatója is. Ennek megfelelően a magyar retrospektív nemzeti bibliográfia megteheti, hogy minden cím, minden kiadásának megírja a történetét, vagyis maga a bibliográfia egy multidiszciplináris megközelítéssel megírt kézikönyv. Az itáliai kollégák pedig a *Bibliát* kihagyva, megfeneklenek a Cicero-, vagy éppen a *Corpus Juris*-kiadások címeinek a számbavételénél, és ekkor még csak az ábécé elején tartanak. A né-

⁴ *Geschichte der Buchkultur*. Bde 1–9. Hrsg. von Otto MAZAL. Graz, 1999–, Akademische Druck- und Verlagsanstalt.

⁵ Csak három eltérő módszertani alapon megírt összefoglalást említek: BUZAS, Ladislaus: *Deutsche Bibliotheksgeschichte*. Bde. 1–3. Wiesbaden, 1975–1978. Ludwig Reichert. /Elemente des Buch- und Bibliothekswesens, Bde 1–3./; *Histoire des bibliothèques françaises*. Vol. I–IV. Paris, 1989–1992. Promodis, Éditions du Cercle de la Librairie; *The Cambridge History of the Book in Britain*. Vol. I–VII. Cambridge, 1997–2005. Cambridge University Press – ez utóbbi ugyan „könyvtörténet” címen, de a könyvgyűjtés és a könyvhasználat története is egyben.

⁶ A Robert Chartier és Alfred Messerli szervezte nagyszerű bázeli konferenciák anyaga jól példázza a módszer kiválóságát, és egyben a szűkebb területi szemlélet – a látókör lezárul Bécsnél – hiányosságait: *Lesen und schreiben in Europa*. Hrsg. von Alfred MESSERLI, Roger CHARTIER. Basel, 2000. Schwabe Verlag; *Scripta volant, verba manent, Schriftkulturen in Europa zwischen 1500 und 1900*. Hrsg. von Alfred MESSERLI, Roger CHARTIER. Basel, 2007. Schwabe Verlag.

met kutatás persze rendezettebb és kitartóbb, de sokkal könnyebb dolguk nekik sincsen. Vagy álljon itt egy másik példa: 30 év alatt a Kárpát-medencében fennmaradt, vélhetően összes ingóságösszeírást kézbe tudtuk venni tervezhető módon, egy 30 éve folyó alap kutatás keretében. Közel 2000 könyvjegyzék került így elő az 1530–1750 közötti időszakból. Ha azonban azt nézzük, hogy (mondjuk) csak Simancasban, a spanyol állami levéltárban, egy 16. századi év levéltári anyagának mutatója olyan terjedelmű, mint egy magyarországi megye levéltárának teljes 16. századi anyaga, akkor oktalanság elvárni a spanyol könyvtörténet kutatóitól, hogy nézzék már át végre az összes spanyol területen két évszázadból fennmaradt összeírást. A harmadik példaként megemlítem, hogy a közép-európai régió könyvtáraiban fennmaradt régi könyvanyag lényegesen több tulajdonosi bejegyzést őriz, mint a nagy nyugat-európai központokban. A könyvhiányt ez a jelenség is jelzi, vagyis a nyomtatott könyvek kézírásos bejegyzéseinek kutatása jelentőségében nagyobb ezen a területen. Nem mellékesen: ezzel megnő a könyvhasználati szokások kutatási lehetősége.

Összegezve az eddigieket: más a könyvtermés, más a fennmaradt forrásanyag (nyilván más volt az egykori könyvkultúra gazdagsága is), így más lehetőségek adódnak az interpretációra: a szegénység így előny is lehet. Lehetővé válik teljes területek, társadalmi rétegek, szakmai- és vallási csoportok magánkönyvtárainak, olvasmányainak, olvasási szokásainak a vizsgálata. – De kezdjük az elején az ötven év magánkönyvtárakkal foglalkozó kutatásainak történetét.

A hagyatéki összeírások kutatása könyvtörténeti szempontból

Lucien Febvre másfél évtizeddel a *L'Apparition du livre* megjelenése (1958) előtt az *Annales* hasábjain kiadott egy alapvető tanulmányt: „Ce qu'on peut trouver dans une série d'inventaires mobiliers”.⁷ Természetesen tudom, hogy a két háború között az *Annales* iskola már számos alapvető monográfiát közölt a „Mindennapok története (Histoire de la vie quotidienne)” körében, de a hagyatéki összeírás, mint forrás szisztematikus kutatását, a különféle javak (ékszerek, ruhák, edények, bútorok, képek, és persze könyvek) együttes értékelését Febvre e tanulmányában javasolta. A könyvtörténeti vonatkozások kutatásában is voltak előzmények, hiszen sok országból tudunk példákat említeni, a magyarországi városoktól⁸ Frankfur-

⁷ FEBVRE, Lucien: *Ce qu'on peut trouver dans une série d'inventaires mobiliers*. = *Annales d'histoire sociale* 1941. 41–54.

⁸ IVÁNYI Béla az 1929–34-es években közölte a felvidéki és erdélyi városok némelyikének hagyatéki összeírás anyagában talált 16. századi könyvjegyzékeket: *Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon (1600-ig)*. = *Magyar Könyvszemle* (36.) 1929. 33–48, 193–208.; (37.) 1930., 113–128, 296–302., (38.) 1931., 60–63.; (39.) 1932/34., 13–88.; új kiadásban, a kéziratban maradt 17. századi résszel együtt: *A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése*. Sajtó alá rend. és a függelék összeáll.: HERNER János, MONOK István. Szeged, 1983. JATE. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 11./

tig.⁹ De ezek a kutatások esetlegesegek voltak. Az ötvenes évek közepén megjelent Hildegard Neumann monográfiája a tübingeni polgárság olvasmányairól (18–19. század),¹⁰ majd a 16. századi párizsi szakértelmiségiek (orvosok, jogászok stb.) hagyatéki összeírásainak könyves anyagának elemzése Roger Doucet-tól.¹¹ Nagyon fontosnak látom megemlíteni, hogy az erdélyi magyar történeti kutatás nagy öregje, Jakó Zsigmond, 1957-ben nagyon modern szemlélettel reagált az *Annales* módszereire,¹² minden bizonnyal annak köszönhetően, hogy a romániai tudományosságban a francia történetírás nagyobb echóra lelt (sok monográfiát románra is lefordítottak, így ő is találkozhatott ezekkel), mint Magyarországon, ahol ez a fajta kutatási program szervezeten csak az 1980-as években indult el.

Henri-Jean Martin előbb – a Febvre-el közös monográfia megjelenése után – elemezte, és kiegészítette Doucet anyagát,¹³ és felkészült a tíz év múlva, 1969-ben megjelent nagy összefoglalásának megírására, a könyv párizsi, 17. századi társadalomtörténetére.¹⁴ A 60-as, 70-es évek divatja a társadalomtörténet volt a történeti elemzésekben, így a hagyatéki összeírás slágerforrássá lépett elő. Sorra jelentek meg az egyes városok (Lyon,¹⁵ Amiens,¹⁶ területek (Bretagne,¹⁷ Savoie¹⁸), illetve társadalmi rétegek anyagi (és egyben könyv-) kultúráját elemző könyvek, tanulmányok, és néhány elméleti írás után,¹⁹ a hetvenes évek végén két nagyobb

⁹ WITTMANN, Walter: *Beruf und Buch im 18. Jahrhundert. Ein Beitrag zur Erfassung und Gliederung der Leserschaft im 18. Jahrhundert, insbesondere unter Berücksichtigung des Einflusses auf die Buchproduktion unter Zugrundelegung der Nachlassinventare des Frankfurter Stadtarchivs für die Jahre 1695–1705 und 1796–1805.* Frankfurt am Main, 1934.

¹⁰ NEUMANN, Hildegard: *Der Bücherbesitz der Tübinger Bürger von 1750–1850. Ein Beitrag zur Bildungsgeschichte des Kleinbürgertums.* Tübingen, 1955.

¹¹ DOUCET, Roger: *Les bibliothèques Parisiennes au XVIe siècle.* Paris, 1956.

¹² JAKÓ Zsigmond: *Az otthon és művészete a XVI–XVII. századi Kolozsváron.* In: *Kelemen Lajos Emlékkönyv.* Bukarest–Kolozsvár, 1957. /A Bolyai Tudományegyetem Kiadványai I. Tanulmányok/ 361–393.

¹³ MARTIN, Henri-Jean: *Ce qu'on lisait à Paris au XVIe siècle.* = Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance (21.)1959. 222–230.

¹⁴ MARTIN, Henri-Jean: *Livre, pouvoirs et société à Paris au XVIIe siècle.* Vol. I–II. Genève, 1969. Droz. /Histoire et civilisation du livre/

¹⁵ GARDEN, M.: *Les inventaires après décès: sources global de l'histoire sociale lyonnaise au juxtaposition de monographies familiales.* = Cahiers d'Histoire (12.) 1967. 153–173.

¹⁶ LABARRE, Albert: *Le livre dans la vie amiénoise de seizième siècle. L'enseignement des inventaires après décès.* Paris–Louvain, 1971.

¹⁷ MEYER, Jean: *La noblesse bretonne au XVIIIe siècle.* Vol. I–II. Paris, 1966.

¹⁸ NICOLAS, Jean: *La Savoie au 18e siècle. Noblesse et bourgeoisie.* Vol. I–II. Paris, 1978.

¹⁹ POISSON, Jean-Paul: *De quelques nouvelles utilisations des sources notariales en histoire économique (XVIe–XIXe siècles).* = Revue Historique (249.) 1973. 5–22.; WEYRAUCH, Erdmann: *Datenverarbeitung als Quellenkritik? Untersuchungen zur Notwendigkeit und Methode der Analyse prozessproduzierten historischer Daten am Beispiel der Stichprobenziehung aus fiskalischen Registern frühneuzeitlicher Städte.* In: *Die Analyse prozess-produzierter Daten.* Hrsg. von Paul J. MÜLLER. Stuttgart, 1977. /Historisch- Sozialwissenschaftliche Forschungen 2./ 141–178.; BAULANT,

nemzetközi konferencián²⁰ összegezték a forrástípus jellemzőit. A nyolcvanas években folytatódott a hagyatéki összeírások szisztematikus kutatása, és látványos eredményeket hozott, főleg a polgárság, illetve a kis-, és középnemesség magángyűjteményeinek megismerésében. Módszertanilag kiérlelt monográfiák (mint a német kisváros Kitzingen,²¹ Lipcse,²² Strasbourg,²³ Piacenza,²⁴ Firenze,²⁵ Nápoly,²⁶ vagy Barcelona²⁷ bemutatása, Normandia,²⁸ Bordeaux környéke,²⁹ vagy Romagna nemesi kultúrájának leírása³⁰), és emellett a francia és német példa alapján Angliában,³¹ a skandináv országokban,³² Csehszlovákiában,³³ illetve Magyarorszá-

Micheline: *Die Kodierung von Nachlassinventaren*. In: *Quantitative Methoden in der Wirtschafts und Sozialgeschichte der Vorneuzeit*. Hrsg. von Franz IRSIGLER. Stuttgart, 1978. /Historisch- Sozialwissenschaftliche Forschungen. 4./ 101–126.

²⁰ *Les actes notariés. Source de l'histoire sociale XVIe–XIXe siècles*. Publ. par Bernard VOGLER. Strasbourg, 1979.; *Probate inventories. A new source for the historical study of wealth, material culture and agricultural development*. Papers presented at the Leeuwenborch Conference (Wageningen, 5–7. May 1980). Ed by Ad van der WOUDE, Anton SCHURMAN. Wageningen, 1980.

²¹ BÁTORI, Ingrid–WEYRAUCH, Erdmann: *Die bürgerliche Elit der Stadt Kitzingen. Studien zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte einer landesherrliche Stadt im 16. Jahrhundert*. Tübingen, 1982.

²² HEIMBÜRGE, Günter: *Literaturvermittlung in Leipzig in der Zeit von 1650 bis 1700*. Diss. A. Potsdam, 1982. MSS, HAB BB 27 4182

²³ CHRISMAN, Miriam Usher: *Lay Culture, Learned Culture. Books and Social Change in Strasbourg, 1480–1599*. New Haven, London, 1982. Yale University Press.

²⁴ ANELLI, Vittorio–MAFFINI, Luigi–VIGLIO, Patrizia: *Leggere in provincia. Un censimento delle biblioteche private a Piacenza nel Settecento*. Bologna, 1986. Il Mulino. /Cultura e vita civile nel Settecento/

²⁵ BEC, Christian: *Les livres Florentins, 1413–1608*. Firenze, 1984. Olschki. /Biblioteca di „Lettere Italiane” Studi e testi, XXIX./

²⁶ TROMBETTA, Vincenzo: *Storia e cultura delle biblioteche Napoletane. Librerie private, istituzioni francesi e borboniche, strutture postunitarie*. Napoli, 2002. Vivarium. /Crisopoli. Collana di bibliografia e storia delle biblioteche 2./ 11–192.

²⁷ PEÑA, Manuel: *Cataluña en el Renacimiento: libros y lenguas (Barcelona, 1473–1600)*. Lleida, 1996. Milenio, 155–193.

²⁸ VARRY, Dominique: *Recherche sur le livre en Normandie: Les bibliothèques de l'eure à la fin du XVIIIe siècle, d'après les saisies revolutionnaires*. Tom. 1–2. Thèse de 3e cycle. Université de Paris I. Panthéon-Sorbonne. 1985. Manuscript, ENSSIB, Lyon, Documentation de recherche.

²⁹ FIGEAC, Michel: *La culture nobiliaire au travers des bibliothèques: l'exemple bordelais à la fin du XVIIIe siècle*. = *Revue Française d'Histoire du Livre* 1986. 389–413.

³⁰ *Biblioteche nobiliari e circolazione del libro tra Settecento e Ottocento*. Atti del Convegno nazionale di studio, Perugia, 29–30 giugno 2001, a cura di Gianfranco TORTORELLI. Bologna, 2002, Pendragos.

³¹ *Private Libraries in Renaissance England. A Collection and Catalogue of Tudor and Early Stuart Book-list*. Volume(s) I–V. General ed. Robert J. FEHRENBACH. Ed. in the UK: Elisabeth S. Leedham-Green. New York–Marlborough, 1992–1998.

gon³⁴ is beindult a források közlése, és elemzése. Magyarországon is megszülettek az első, egy-egy város kora újkori olvasmányműveltségét bemutató kismonográfiaik,³⁵ illetve a hozzájuk kötődő elméleti irodalom.³⁶ Külön tanulságokkal szolgál egy-egy társadalmi csoport, mint például a Valladolid környéki nők olvasmányainak elemzése (természetesen a forrásbázist jelentősen kibővítve).³⁷

Más források, elsődlegesen a tulajdonosi bejegyzések kutatása

Kétségtelen, hogy a hagyatéki összeírások, az árvasági ügyek peres iratai, illetve általában a hagyatékozással kapcsolatos iratok bizonyultak a magánkönyvtárak történeti feltárásában a leggazdagabb forrásanyagnak, azonban nem kell elfeledkezni a többi forrástípusról sem,³⁸ amelyek kutatásában az elmúlt 50 év minden országban eredményeket hozott. Ráadásul minden forrástípus az elemzés más-más multidiszciplináris lehetőségét adta. E tanulmány keretében nem lehet valamennyi forrást külön bemutatni, de mindenképpen utalnom kell a *canonica visitatio* jegyzőkönyveiben fennmaradt magánkönyvtár-összeírásokra (a pap könyvtára), amely,

³² JARRICK, Arne: *Borgare, smafolk och böcker i 1700-talets Stockholm*. = Historisk tidskrift 1990. 191–228.; GRÖNROOS, Henrik–NYMAN, Ann-Charlotte: *Boken i Finland, Bokbeståndet hos borgerskap, hantverkare och lägre sociala grupper i Finlands städer enligt städernas bouppteckningar 1656–1809*. Helsingfors, 1996.

³³ CICAJ, Viliam: *K niektorým otázkam vyskumu súkromných knižnic obivatel'ov nasich miest v období neskorého feudalizmu*. (Városaink lakossága magánkönyvtárai kutatásának egyes kérdéseire a kései feudalizmus korában.) Kniha, 1981. 28–38.; POKORNY, Jiri: *Die Lektüre von Prager Bürgern im 18. Jahrhundert (1700–1789)*. In: *Bürgertum in der Habsburger Monarchie*. Hrsg. von Ernst BRUCKMÜLLER et alii. Wien–Köln, 1990. 149–161.

³⁴ KEVEHÁZI, Katalin: *Aufarbeitung und Publikation von ungarischen Bücherverzeichnissen aus der Zeit vom 16. bis 18. Jahrhundert*. = Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte 1985. 68–77.; a kutatás eredményeinek összefoglalása: MONOK, István: *Vingt ans de recherche sur la culture du livre dans le Bassin des Carpates*. = Revue Française d'Histoire du Livre, Genève, 2001, Droz, 199–222.; Uő.: *Die Buch- und Lesekultur in Ungarn der frühen Neuzeit. Teilbilanz der Ergebnisse einer langen Grundlagenforschung (1980–2007)*. = Mitteilungen der Gesellschaft für Buchforschung in Österreich. 2008/1. 7–31.

³⁵ Lásd az „Olvasmánytörténeti dolgozatok” sorozat egyes darabjait. Felsorolásuk: MONOK, István: *Vingt ans de recherche ... i. h.* (34. jegyzet) függelékében.

³⁶ FARKAS Gábor: *A 16–17. századi polgári könyvtárak típusai*. = Magyar Könyvszemle 1992. 100–121.

³⁷ CÁTÉDRA, Pedro M.– ROJO, Anastasio: *Bibliotecas y lecturas de mujeres, siglo XVI*. Madrid, 2004. Instituto de Historia del Libro y de la Lectura.

³⁸ Az olvasmánytörténeti forrásfeltárás első szakasza után megpróbáltam egy forrástipológiában összegezni az összegyűlt ismereteket: MONOK István: *Könyvkatalógusok és könyvjegyzékek Magyarországon, 1526–1720. Forrástipológia, forráskritika, forráskiadás*. Szeged, 1993. Scriptum. /Olvasmánytörténeti Dolgozatok V./

együttesen a plébániai könyvtárral a középkortól kezdődően³⁹ jól mutatja, milyen jelentős szerepe volt a kisebb közösségek számára történő hagyomány-, és ismeretátadásban a lelki vezetőnek.⁴⁰ Hallatlanul nagy szakirodalma van a könyvjegyzékek elméleti értékelésének,⁴¹ és nem véletlenül holland, angol és német szerzők hangsúlyozták leginkább a kereskedelmi,⁴² és az aukciókatalógusok⁴³ könyvtártörténeti fontosságát.

Mindenképpen szeretnék azonban kitérni arra, a bevezetőben már említett jelenségre, hogy a közép-európai régióba került, és máig fennmaradt könyvek sokkal inkább összefirkáltak, mint Európa nyugatibb részein. Jó példa erre az erdélyi régi könyvtári anyag szervezett kutatása, amely már a 60-as években elkezdődött egyrészt Jakó Zsigmond útmutatásai alapján a magyar intézményi könyvtárakban (ennek egyik szép emléke a fiatalon elhunyt Dankanits Ádám könyve),⁴⁴ más-

³⁹ Vö.: COULET, Noël: *Les visites pastorales*. Turnhout, 1977. Brepols. /Typologie des sources du Moyen Age occidental. Fasc. 23./

⁴⁰ Legutóbb 2007-ben rendeztek erről nemzetközi konferenciát Wolfenbüttelben (anyaga még nem jelent meg): „*Identitätsbildung und Kulturtransfer im europäischen Niederkirchenwesen der Vormoderne*”; a közép-európai helyzetről ezzel kapcsolatosan: HOLL, Béla: *Lo sviluppo del pensiero teologico alla luce del patrimonio librario del clero cattolico ungherese del primo periodo dell'Illuminismo*. In: *Venezia, Italia, Ungheria fra Arcadia e Illuminismo. Rapporti Italo-Ungheresi dalla presa di Buda alla Rivoluzione Francese*, a cura di Béla KÖPECSI e Péter SÁRKÖZY. Bp. 1982. 211–224.; *Lesestoffe und kulturelles niveau des niederen Klerus. – Jesuiten und die nationalen Kulturverhältnisse Böhmen, Mähren und das Karpatenbecken im XVII. und XVIII. Jahrhundert*. Hrsg. von István MONOK, Péter ÖTVÖS. Vorwort von Frédéric BARBIER. Szeged, 2001. Scriptum. /Olvasmánytörténeti Dolgozatok. Különszám III./

⁴¹ RAABE, Paul: *Bibliothekskataloge als buchgeschichtliche Quellen. Bemerkungen über gedruckte Kataloge öffentlicher Bibliotheken in der frühen Neuzeit*. In: *Bücherkataloge als buchgeschichtliche Quellen in der frühen Neuzeit*. Hrsg. von Reinhard WITTMANN. Wiesbaden, 1984. /Wolfenbütteler Schriften in der Geschichte des Buchwesens. Bd. 10./ 275–297.; BÜREN, Veronika Gerz von–NEBBIALI, Donatella: *Les catalogues de bibliothèque comme source pour l'histoire intellectuelle: le cas de trois bibliothèques monastiques française à la fin du XVe siècle*. In: *La France de la fin du XVe siècle. – Renouveau et apogée*. Actes du Colloque Internationale du CNRS. Publ. sous la direction de Bernard CHEVALIER, Philippe CONTAMINE. Paris, 1985. 283–299.

⁴² RICHTER, Günter: *Die Sammlung von Drucker-, Verleger- und Buchführerkatalogen in den Akten der kaiserlichen Bücherkommission*. In: *Festschrift für Jozef Benzing zum 60. Geburtstag*. Wiesbaden, 1964. 317–372.; *Verlegerplakate des XVI. und XVII. Jahrhunderts bis zum Beginn des Dreissigjährigen Krieges*. Hrsg. von Günter RICHTER. Wiesbaden, 1965; *Die Messkataloge des sechzehnten Jahrhunderts*. Faks. Ausgabe, Hrsg. von Bernhard FABIAN. Bd. 1–4. New York–Hil-desheim, 1972–1974.

⁴³ WENDT, Bernhard: *Antiquariatskataloge als bibliographische Hilfsmittel für Reformationsdrucke*. In: *Festschrift für Jozef Benzing zum 60. Geburtstag*. Wiesbaden, 1964. 476–491; GEBAUER, Hans Dieter: *Bücherauktionen in Deutschen im 17. Jahrhundert*. Bonn, 1981. /Bonner Beiträge zur Bibliotheks- und Bücherkunde. Bd. 28./; SELM, Bert van: *A list of Dutch book auction sale catalogues printed before 1611*. = *Quaerendo* (12.) 1982. 95–129.

⁴⁴ DANKANITS Ádám: *XVI. századi olvasmányok*. Bukarest, 1974. Kriterion. (németül: Bearb. von Gustav GÜNDISCH. Bukarest, 1982: /*Lesestoffe des 16. Jahrhunderts in Siebenbürgen.*/)

részt Gustav Gündisch vezetésével a szász gyűjteményekben.⁴⁵ Nem jelenti ez azt, hogy ne találunk bármely országban kiváló forrásanyagot a bejegyzések különféle típusainak vizsgálatához, illetve, hogy ne lenne a kérdésnek kiterjedt irodalma.⁴⁶ Az olvasási szokások vizsgálata is jelentős részben ezeken a jegyzeteken alapul. A magánkönyvtárak kialakulása szempontjából azonban a könyvben szégyenebb, a könyvkereskedelmet tekintve szervezetlenebb területeken egy könyvet sok generáció használt. És ennek nyoma is van a fennmaradt példányokon. Egy-egy családban nem biztos, hogy az olvasni tudás értéként öröklődött, az özvegy, illetve az örökös gyermekek gyakran eladták az elhunyt könyveit (vagy mert nem érdekelte őket, vagy mert anyagilag rászorultak az értük kapott összegre). Így különösen nagy jelentősége van a régi könyvállományok közös katalógusának (persze, ha a leírások tartalmazzák a proveniencia-adatokat, és minden kézirásos bejegyzést is), elsődlegesen a világméretben gondolkodó Consortium of European Research Libraries adatbázisának (Eureka).⁴⁷ Az ilyen adatbázisok segítségével rekonstruálni lehet teljesen szétszóródott könyvtárakat is. Példaként itt csak két magyarországi humanista esetét említem. Az egyik Oláh Miklós,⁴⁸ akinek könyvei ma négy országból ismertek, vagy Dudith András, akinek könyvei egy ponton a svéd történelemmel is összekötődtek, Itáliából, Horvátországon és Magyarországon át Sziléziába vándoroltak, majd Morvaorszából kerültek Uppsalaába, ahonnan egyes darabok Hollandiába, vagy Rómába is eljutottak.⁴⁹

Sok tekintetben külön fejezetet képez a nyomtatott ex librisek kutatása, hiszen a művészettörténeti vonatkozásai jelentősek, de mindenképpen összekapcsolódik a kézirásos bejegyzések kutatásával.⁵⁰ Nem nagyon gyakori – főként főúri környezetben, vagy bibliofil gyűjtő esetében –, ha olyan forrasegyüttessel rendelkezünk, ahol a korból ismerjük egy tulajdonos könyveinek összeírását, esetlegesen könyvszámlákat, levelezést a könyvtár gyarapításáról, és magukat a könyveket is. Igazából így lenne figyelemmel követhető a gyűjtés folyamata, a könyvtár rendjének kialakítása, illetve a tulajdonos olvasási szokásairól is képet alkothatunk.

⁴⁵ GÜNDISCH, Gustav: *Aus Geschichte und Kultur der Siebenbürger Sachsen. Ausgewählte Aufsätze und Berichte*. Köln–Wien, 1987. Böhlau. /Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens. 14./

⁴⁶ Az egyik legjelentősebb monográfia: PEARSON, David: *Provenance research in book history: a handbook*. London, 1994.

⁴⁷ Vö: *Books and their owners: Provenance information and the European cultural heritage*. Papers presented on 12 November 2004 at the CERL conference hosted by the National Library of Scotland, Edinburgh. Ed. by David J. SHAW. London, 2005. CERL.

⁴⁸ SZELESTEI NAGY László: *Oláh Miklós könyvtáráról*. In: *Program és mítosz között. 500 éve született Oláh Miklós*. Szerk.: MÓZES Huba. Bp. 1994. Szent István Társulat, 51–69.

⁴⁹ *András Dudith's Library. A partial reconstruction*. Compiled and with an introduction by József JANKOVICS, István MONOK. Szeged, 1993. Scriptum.

⁵⁰ Itt csak két romániai példát említek, mint összefoglaló kutatási eredményt: STAMATOPOL, Rodica: *Ex libris in colectiile Bibliotecii Nationale a Romaniei*. Catalog. Vol. 1–2. Bucuresti, 2001–2002.; DEÉ NAGY Anikó: *A marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtár ex librisei*. Bp.–Kolozsvár, 2001. Balassi, Polis.

A könyv mint a gyűjtés tárgya: arisztokrata és tudós könyvtárak

Ez az a területe a könyv-, és könyvtártörténeti kutatásoknak, amely leginkább feldolgozott a 19–20. század folyamán. Az elmúlt ötven évben az arisztokrata gyűjtemények összefoglaló bemutatása az egyes országok könyvtártörténeti monográfiáiban történt meg, illetve számos tanulmány született, amely a gyűjtés összetett jellegét elemezte,⁵¹ és azt a folyamatot, ahogy – párhuzamosan a művészeti-, a zenei-, a színházi élettel – a könyvtáron keresztül egy-egy bibliofil kulturális ízlése jellemezhető.⁵² Ez is egy olyan terület, amely Európa keleti, és a nyugati területein különbözőképpen elemezhető, hiszen az arisztokrata udvarok anyagi lehetőségei jelentősen eltértek egymástól, arról nem is beszélve, hogy a keleti területek főúri családjai egyszer jelentős számban protestánsok lettek, majd rekatolizáltak. A birtokaikon lévő, javarészt általuk teremtett kulturális intézményi rendszer (egyház, iskola, könyvtár, nyomda), a patrónus család confessio-váltásával együtt alakult át. Vagyis ezek a családok, a saját kulturális ízlésükkel való törődés helyett, kénytelenek voltak a környezetük ellátásával, így könyvtári ellátásával is törődni.⁵³

Hasonlóan lényeges különbségek mutatkoznak a tudós könyvtárak összehasonlításakor. Ne feledjük el, hogy a közép-európai tudós szinte kizárólag külföldi tartózkodása alatt tudta könyvgyűjteményét maga összeállítani, hiszen a saját hazájában nem voltak könyvesboltok, illetve szervezett könyvkereskedelem. Ezért

⁵¹ *Coleccionismo y bibliotecas (siglos XV–XVIII)*. Dir. por María Luisa LÓPEZ-VIDRIERO, Pedro M. CÁTEDRA. Salamanca, 1998. Universidad de Salamanca.; DE BENEDICTIS, Cristina: *Per la storia del collezionismo italiano: fonti e documenti*. Firenze, 1998. Ponte alle Grazie.

⁵² Kiváló összefoglalást adott erről a jelenségről RAINES, Dorit „La biblioteca del collezionista – una palestra del ‘gusto’ artistico?” című előadásában Velencében a „Venezia, mercato delle arti” konferencián (2008); a konferencia anyaga kiadásra vár.; vö. *Biblioteche nobiliari e circolazione del libro tra Settecento e Ottocento*. Atti del Convegno nazionale di studio, Perugia, 29–30 giugno 2001, a cura di Gianfranco TORTORELLI. Bologna, 2002. Pendragos.

⁵³ Lásd a Dél Csehországi egyetem (Česke Budejovice) „Acta Meridionala” sorozatának udvari kultúrát bemutató köteteit, különösen *K vyzkumu zámeckých měšťanských a cirkevních knihoven – Pour une étude des bibliothèques aristocratiques, bourgeoises et conventuelles*. Ed. Jitka RADIMSKÁ. Opera romanica. Vol. 1. Editio Universitatis Bohemiae Meridionalis. České Budejovice, 2000, továbbá: CZALINSKI, Władysław–DLUGOSZ, Józef: *Zycie codziennie magnaterii polskiej w XVII. wieku*. Warszawa, 1976. /Magnat a ksiązka/ 151–163.; KOSMANOVA, Bogumila: *Książka i jej czytelnicy w dawnej Polsce*. Warszawa, 1981. /Dzieje księgozbiorn magnackiego/ 227–255.; MONOK, István: *Les bibliothèques aristocratiques en Hongrie au XVIIIe siècle et la fondation de la Bibliothèque Nationale*. In: *Pour une étude des bibliothèques aristocratiques, bourgeoises et conventuelles: Le lecteur et sa bibliothèque*. Ed. par Jitka RADIMSKÁ Opera romanica. Vol. 4. České Budějovice, 2003. Editio Universitatis Bohemiae meridionalis. 377–392; a kérdéskör teljes közép-európai bemutatásának bibliográfiája: *Kulturelle Zentren der Habsburgermonarchie in der Frühen Neuzeit. Vergleichende Studien zur herrscherlichen, adligen und geistlichen Kultur in Böhmen, Mähren, Ungarn und den Erbländern. Bibliographie*. Vorgelegt von Karl VOCELKA, Thomas WINKELBAUER. Bde I–II. Wien, 1996. Universität Wien.

is, ha sorra vesszük azokat a tudós személyiségeket, akik akár lengyel, akár magyarországi területen úgynevezett „tudós könyvtárát” (Gelehrtenbibliothek) tudtak kialakítani, akkor látjuk, hogy életük jelentős részét külföldi utazással, vagy valamelyik európai egyetemi központban töltötték. A tudós könyvtárakat minden országban külön-külön monográfiák mutatják be, de nem hiányoztak az összehasonlításra alkalmas konferenciák sem.⁵⁴

Magánkönyvtárak vonatkozásában ezek azok a gyűjtemények, amelyek rendjének elemzése már eredményeket hozott egy-egy korszak mentalitástörténeti képének gazdagításában.⁵⁵ Ugyanígy az adott korban a tudományok rendszerével kapcsolatos filozófiai elképzelésekkel való összevetés (ordo scientiarum – ordo librorum) érvényes mondandóval gazdagította ismereteinket.⁵⁶

Magánkönyvtár, és közös könyvhasználat

A tudós könyvtárak vizsgálata elvezet a közös használatú magánkönyvtárak kérdéséhez. Ez a korai humanizmussal együtt kialakuló gyakorlat – a kéziratok közös tanulmányozása, közös filológiai munka, illetve az antik „amittitia”-fogalom, és -jelenség újraélesztése – Európa egész területén azt eredményezte, hogy egyes tudósok felajánlották gyűjteményüket az őket körülvevő közösség szabad használatára (Beatus Rhenanus: Schlettstadt/Sélestat; Joachimus Vadianus: Sankt Gallen; Cosimo Medici: Firenze stb).⁵⁷ Ugyanígy számos – főként közép-európai – főúri udvari könyvtár létezett közösségi használatúként, néhol egészen a 18. századig.

⁵⁴ *Gelehrte Bücher vom Humanismus bis zur Gegenwart*. Hrsg. von Bernhard FABIAN, Paul RAABE. Wiesbaden, 1983. Harrassowitz. /Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens 9./; *Bibliothecae selectae da Cusano a Leopardi*, a cura di Eugenio CANONE. Firenze, 1993. Olschki. /Lessico Intellettuale Europeo, LXVIII./; *Les humanistes et leur bibliothèques, – Humanists and their libraries*. Actes du Colloque international, Bruxelles, 26–28 août 1999. Ed. par Rudolf DE SMET. Peeters–Leuven–Paris–Sterling (Virginia), 2002. /Travaux de l'Institut Interuniversitaire pour l'Étude de la Renaissance XIII./

⁵⁵ Vö: MILDE, Wolfgang: *Über Bücherverzeichnisse der Humanistenzeit. (Petrarcha, Tommaso Parentucelli, Hartmann Schedel.)* In: *Bücherkataloge als buchgeschichtliche Quellen in der frühen Neuzeit*. Hrsg. von Reinhard WITTMANN. Wiesbaden, 1984. /Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens. Bd. 10./ 19–31.

⁵⁶ CHARTIER, Roger: *L'ordre des livres. Lecteurs, auteurs, bibliothèques en Europe entre XIVe et XVIIIe siècle*. Paris, 1992. Alinea. /Collection De la pensée/

⁵⁷ ROTT, Jean: *Sources et grandes lignes de l'histoire des bibliothèques publiques de Strasbourg détruites en 1870*. = Cahiers alsaciens d'archéologie, d'art et d'histoire (15.) 1971. 145–180.; DESGRAVES, Louis: *Vers la bibliothèque publique*. In: *Histoire des bibliothèques françaises sous l'Ancien Régime. 1530–1789*. Sous la dir. de Claude JOLLY. Paris, 1988. 391–395; *Vorformen der Öffentlichen Bibliothek*. Zusammengestellt und eingeleitet von Peter VODOSEK. Wiesbaden, 1978. /Beiträge zum Büchereiwesen. Reihe B. Quellen und Texte. Heft. 6./; TRANIELLO, Paolo: *La biblioteca pubblica. Storia di un istituto nell'Europa contemporanea*. Bologna, 1997.

Emellett szinte minden értelmiségi rétegből tudunk példákat említeni baráti-, egyben olvasó körök létezésére, mielőtt kialakultak volna intézményként is a tudós társaságok. Ezt a közös könyvhasználati módot rögzíti az „et amicorum”, illetve az „et fratrum christianorum” típusú bejegyzés. E területen ismét komoly különbségek mutatkoznak Európa könyvekben gazdagabb, és szegényebb területei között. A bejegyzéstípus elemzése az elmúlt tíz évben újból a nemzetközi szakirodalom témája lett, itáliai⁵⁸ és franciaországi⁵⁹ példák mellett összegző dolgozat született a közép-európai térségből is.⁶⁰

A legutóbbi időben pedig a magánkönyvtárakkal kapcsolatos elméleti megközelítések eljutottak addig a megfogalmazásig, hogy több szempontból – a könyvek hatása egy-egy tulajdonos gondolatvilágára, egy könyvtár hatása arra a mikrokozmoszra, amelyben létezett, könyvhasználat – a magánkönyvtár fogalma a tulajdonlásra szűkölt le.⁶¹

Magánkönyvtár és olvasás

A magánkönyvtár anyaga potenciális olvasmányanyag. Csaknem minden eddig hivatkozott tanulmány, monográfia kitér arra a kérdésre, hogy olvasta-e a tulajdonos a könyveit,⁶² illetve arra, hogy miként lehet erről tudni. Általánosságban

⁵⁸ NUOVO, Angela: „*Et amicorum*”: *Costruzione e circolazione del sapere nelle biblioteche privata del cinquecento*. In: *Libri, biblioteche e cultura degli ordini regolari nell’Italia moderna attraverso la documentazione della Congregazione dell’Indice*. Atti del Convegno Internazionale, Macerata, 30 maggio – 1 giugno 2006, a cura di Rosa Maria BORRACCINI, Roberto RUSCONI. Città del Vaticano, 2006. Bibliotheca Apostolica Vaticana. /Studi e testi 434./ 105–127.

⁵⁹ NEBBIAI DELLA GUARDA, Donatella: *Letture e circoli eruditi tra quattro e cinquecento: a proposito dell’Ex libris „et amicorum”*. In: *I luoghi dello scrivere da Francesco Petrarca agli albori dell’età moderna*. Atti del Convegno internazionale di studio dell’associazione italiana dei Paleografi e Diplomatisti, Arezzo, 8–11 ottobre 2003, a cura di Caterina TRISTANO, Marta CALLERI, Leonardo MAGNIONAMI. Spoleto, 2006. 375–395.

⁶⁰ MONOK István: „*Ex libris Nicolai Bethlen et amicorum*” Az „*et amicorum*” bejegyzésről és a közös könyvhasználatról. In: *Emlékkönyv Jankovics József 60. születésnapjára*. Szerk.: CSÁSZT-VAY Tünde, NYERGES Judit. Bp. 2009. Balassi, 266–276.

⁶¹ NUOVO, Angela: *Le biblioteche private (sec. XVI–XVII): storia e teoria*. In: *La storia delle biblioteche. Temi, esperienze di ricerca, problemi storiografici*. Convegno nazionale l’Aquila, 16–17 settembre 2002, a cura di Alberto PETRUCCIANI, Paolo TRANIELLO, premessa di Walter CAPEZZALI. Roma, 2003. Associazione italiana biblioteche, 27–46; COPPENS, Christian: *Curiositas or Common Places: private libraries in the sixteenth century*. In: *Biblioteche private in età moderna e contemporanea*. Atti del convegno internazionale, Udine, 18–20 ottobre 2004, a cura di Angela NUOVO. Milano, 2005. Bonnard, 33–42.

⁶² LESCAZE, Bernard: *Livres volés, livres lues à Genève au XVIe siècle*. In: *Cinq siècles d’imprimerie genevoise*. Actes du Colloque international sur l’histoire de l’imprimerie et du livre à Genève. 27–30 avril 1978. Publ. par Jean-Daniel CANDAU, Bernard LESCAZE. Vol. I. Genève, 1980. 133–150.

arra a következtetésre jutott a nemzetközi szakmai közösség, hogy a paraszti, polgári környezetben, ahol a nagyobb számú könyv birtoklása nem volt jellemző, nagy biztonsággal mondhatjuk, hogy olvasták azokat. Ráadásul a kisszámú könyv, jellemzően a napi vallásgyakorlathoz kötődött, illetve népszerű olvasmány volt, ritkán egy-egy szakkönyv. Kevés helyen dokumentáltak polgári környezetben generációs könyvtárat, vagyis ahol a könyvanyag nemzedékről nemzedékre összeadódik.

Az értelmiségiek használták a könyveiket, ha nem is olvasták. Ezt a kora újkori könyv fizionómiai változásai (a könyv szerkezete, a szöveg elrendezése, index stb.) megkönnyítették.⁶³ Az arisztokrata könyvtárak körében Európa nyugati felén hamarabb, Közép-európában a 17. század közepétől ismerünk olyanokat, amelyek már a kincsképzés, a gyűjtés jegyében jöttek létre, és használatuk a család tagjai mellett különböző köröknek voltak engedélyezettek.

A könyvhasználat legjobb forrása a tulajdonosi bejegyzés, illetve a különféle margójegyzetek, olvasás közben használt jelek. Aláhúzások, figyelem felkeltését célzó rajzocskák (mutatóujj, stb.). Ritka érték az olyan marginália, amikor az olvasó vitatkozik a könyv tartalmával, és ellenvéleményének hangot is ad,⁶⁴ vagyis írásban kifejti a könyv szabadon maradt lapjain, vagy a margón. Ha az ilyen „firkálós” olvasó egy-egy kultúra kiemelkedő alakja, mint például Petrarca⁶⁵ vagy a magyar Zrínyi Miklós,⁶⁶ akkor a könyvtörténészek mellé felsorakozik az irodalomtörténészek sora, elemezve az illető szellemi nagyság gondolatvilágát.

Magukban a könyvekben fennmaradt jelek, illetve az alkotásokban idézett művek jegyzéke enged közel bennünket az egyes olvasó szokásainak, kulturális horizontjának megítéléséhez. Az idézetek kutatása egyes esetekben képet ad arról is, hogy milyen gazdag könyvtári környezetben dolgozott egy-egy alkotó, jöllehet magáról a könyvtárról valamennyi levéltári dokumentum, és maguk a könyvek is elpusztultak. Ilyen eset az erdélyi fejedelmi könyvtár. A gyulafehérvári feje-

⁶³ Kiváló esettanulmány, mely módszertanilag is számos érdekes tanulsággal szolgál: HESS, Günter: *Kommentarstruktur und Leser. Das „Lob der Torheit” des Erasmus von Rotterdam, kommentiert von Gerardus Listrius und Sebastian Franck*. In: *Der Kommentar in der Renaissance*. Hrsg. von August BUCK, Otto HERDING. Bonn, 1975. 141–165; Összefoglalóan a kérdésről: MARTIN, Henri-Jean: *Les métamorphoses du livre. entretiens avec Christian JACON, Jean-Marc CHÂTELAIN*. Paris, 2004. Albin Michel; SLIGHTS, William W. E.: *Managing Readers. Printed Marginalia in English Renaissance Books*. University of Michigan (USA), 2004. /Editorial theory and literacy criticism/

⁶⁴ KLANICZAY Tibor: *Vita a könyv margóján*. In: Uő.: *Hagyományok ébresztése*. Bp. 1976. Gondolat Kiadó, 242–248.

⁶⁵ FUIRILLA, Maurizio: *Marginalia figurati nei codici di Petrarca*. Firenze, 2005. Olschki. /Biblioteca di ‘Lettere Italiane’/

⁶⁶ *A Bibliotheca Zriniana története és állománya – History and Stock of the Bibliotheca Zriniana*. Írták és összeáll. HAUSNER GÁBOR, KLANICZAY TIBOR, KOVÁCS SÁNDOR IVÁN, MONOK ISTVÁN, ORLOVSZKY GÉZA. Szerk. KLANICZAY TIBOR. Bp. 1991. Argumentum Kiadó–Zrínyi Kiadó. /Zrínyi Könyvtár 4./

delmi levéltárat és a könyvtárat 1658-ban a tatárok felégették. Az udvarban alkotó, fordító Háportoni Forró Pál idézetei ugyanakkor – miután másutt nem találkozhatott az idézett könyvekkel – képet ad az udvari könyvtárról is.⁶⁷

Az olvasás nem csupán egy-egy személyre jellemző tevékenység. A magánkönyvtárak jegyzékei elsősorban az olvasás társadalomtörténetének kutatását segítik.⁶⁸ A hetvenes évek elejére elkészült kézikönyv az olvasásról még nem igazán tudta figyelembe venni a magánkönyvtárak fellendült kutatásából nyert tanulságokat,⁶⁹ de az 1987-es áttekintés⁷⁰ a németországi kutatásokról, már ezt a részlettanulmányok⁷¹ eredményeit is összegezte. A hetvenes évektől az olvasás, illetve a könyv hatástörténete mentén egy irodalomelméleti iskola is kialakult (Wolfgang Iser, Hans Robert Jauss), amely nyilván nem túl sokat használta a magánkönyvtárak történetének irodalmát, viszont ez az esztétikai iskola az olvasás társadalomtörténeti kutatásán egyértelmű nyomot hagyott.⁷²

A magánkönyvtárak történetére vonatkozó dokumentumok folyamatos kiadása, és országokénti elemzése mellett,⁷³ az angolszász, francia és itáliai könyvtörténeti iskolák alapvető olvasástörténeti munkákat, sőt szervezeteket⁷⁴ hoztak létre, ráadásul úgy, hogy az olvasás gyakorlata, az olvasó jellemzése, és az olvasmány-

⁶⁷ MONOK István: *Olvasmánytörténeti forrásaink – értelmiségtörténet*. In: *Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században*. Szerk.: ZOMBORI István. Szeged, 1988. Móra Ferenc Múzeum, 169–181.

⁶⁸ BERGER, Günter: *Inventare als Quelle der Sozialgeschichte des Lesens*. = Romanistische Zeitschrift für Literaturgeschichte (5.) 1981. 368–380.

⁶⁹ *Lesen*. Ein Handbuch. Lesestoffe. – Leser und Leseverhalten. – Lesewirkungen. – Lezerziehung. – Lesekultur. Hrsg. von Alfred Clemens BAUMGÄRTNER. Hamburg, 1973.

⁷⁰ *Die Erforschung der Buch- und Bibliotheksgeschichte in Deutschland*. Hrsg. von Werner ARNOLD, Wolfgang DITTRICH, Bernhard ZELLER. Wiesbaden, 1987. Harrassowitz, 485–507.

⁷¹ Lásd például: RAABE, Paul: *Bibliotheksgeschichte und historische Leserforschung. Anmerkungen zu einem Forschungsthema*. = Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte (7.) 1982. 433–441.

⁷² *Sozialgeschichte des Lesens. Zur historischen Entwicklung und Sozialen Differenzierung der literarischen Kommunikation in Deutschland*. Hrsg. von Jost SCHNEIDER. Berlin, 2004. De Gruyter.

⁷³ *Histoire de la lecture. Un bilan des recherches*, sous la dir. de Roger CHARTIER. Paris, 1995. IMEC. /Collection „In octavo“/; CHEVALIER, Maxime: *Lectura y lectores en la España de los siglos XVI. y XVII*. Madrid, 1985. RICHTER, Noë: *La lecture et ses institutions. La lecture populaire 1700–1918*. Main, 1987. Éditions Plain Chant /Bibliothèque de l’Université de Main/; DADSON, Trevor J.: *Libros, lectores y lecturas: estudios sobre bibliotecas particulares españolas del Siglo de Oro*. Madrid, 1998. ArcoLibros; CERIOTTI, Luca: *Scheletri di biblioteche, fisionomie di lettori. Gli 'inventari di biblioteca' come materiali per una anatomia ricostruttiva della cultura libraria di antico regime*. In: *Libri, biblioteche e cultura nell’Italia del Cinque e Seicento*, a cura di Edoardo BARBIERI, Danilo ZARDIN. Milano, 2002. Vita e Pensiero, Università, 373–432.

⁷⁴ Franciaországban például a „Société d’histoire de la lecture”-t, amelyik külön könyvsorozatot ad ki „Matériaux pour une histoire de la lecture et de ses institutions” címmel.

anyag együttes ismeret képezte az elméleti írások történeti háttérét. Az olvasás történetét természetesen az antikvitástól napjainkig áttekintették, létrehozva ezzel számos alapvető monográfiát (Roger Chartier, Guglielmo Cavallo, Antony Graffton).⁷⁵

A magánkönyvtárak anyaga, és az értelmiség szellemi erőtere

A magánkönyvtárak történetének kutatása sehol sem könyvtártörténeti céllal kezdődött. Akár egyes könyvtárak anyagának elemzése, a könyvek sorsának nyomon követése történt, akár egész területekre, országokra kiterjedő felmérés, a cél mindig más volt. Az egyes könyvtárak anyaga, egyes szerzők előfordulása egy másik korszakban (jellemzően ókori szerzők a középkorban, vagy a korai újkorban), vagy egy-egy szellemi áramlat vezető alakjának művei egy-egy terület olvasmányaiiban képezhették a kutatás tárgyát. De ugyanígy érdekes lehetett egyes szerzők hatástörténete egyetlen alkotóra. Összegezve: az alkotás szellemi erőterének a felmérése állt a figyelem középpontjában. A magánkönyvtár története, anyagának elemzése nyilvánvalóan csak adalék e szellemi erőtér bemutatásához, de kétségtelenül alapvető. A teljes szellemi koordináta-rendszer bemutatására módszertanilag olasz kollégáink mutattak példát, de ők egyfajta európai középkori irodalomtörténetet írtak.⁷⁶

Visszaulva a bevezetőben már említett kisugárzó, vagy befogadó kultúra kérdésére: a magángyűjtemények története az utóbbiban minden bizonnyal fontosabb, hiszen a könyvtárak anyagán túl, a terület teljes kulturális és tudományos kapcsolatrendszere is megjelenik a forrásokban. Fontos ez a kisugárzó kultúrák szakemberinek is, hiszen saját nemzeti kultúrájuk hatástörténetét is felkínálják azok az elemzések, amelyek a közép-európai területek olvasmányanyagát elemzik. Ezen a területen az olvasmányanyag – kényszerűen (mert nem tudott a tulajdonos válogatni a piacon lévő könyvekből) – szélesebb szellemi horizontot mutat, mint a nyugat-európai olvasónál, ugyanakkor felületesebb, és az egyes szakemberek szakmai ismeretei eo ipso nem lehettek olyan mélyek, mint azoké, akik szakokra specializálódott könyvesboltokban vásárolhattak már a korai újkorban.

⁷⁵ CHARTIER, Roger: *Lectures et lecteurs dans la France d'Ancien Régime*. Paris, 1984. Seuil. /L'Univers historique/; *Pratique de la lecture*, sous la dir. de Roger CHARTIER. Paris, 1985. Rivages; *Histoire de la lecture dans le monde occidental*, sous la dir. de Guglielmo CAVALLO, Roger CHARTIER. Paris, 1997. Seuil.

⁷⁶ *Lo spazio letterario del Medioevo*, dir. Guglielmo CAVALLO, Claudio LEONARDI, Enrico MENESTO. Vol. 1–16. Roma, 1992–2004.

A másik fontos kutatási irány az egyes könyvek, szövegek hatástörténete. Nem feltétlenül csak elméleti kutatás ez, hiszen számos történeti esettanulmány vezetett az összefoglalások megírásáig.⁷⁷

Az elmúlt években több újabb, nemzetközileg kampányszerűen felkapott és művelt megközelítési mód, a magánkönyvtárak anyagának, illetve az olvasmányanyag nyelvi összetételének elemezése.⁷⁸ Legújabbban pedig, a magánkönyvtár kutatása része a kulturális örökség újraértékelésének.⁷⁹

Összefoglalóan el kell mondanom, hogy lehetetlen vállalkozás ötven év európai kutatástörténetét megírni, akármilyen témáról is legyen szó. Talán sikerült számot adni arról a látókörről, amely olvasásban, kutatásban belefért időmbe. Mindenképpen jól látszik ebből a hatalmas szakirodalomból, hogy még a nyugat-európai műhelyek sem igazán figyelnek egymásra. A németországi kutatások szinte teljesen ismeretlenek Itáliában, vagy Spanyolországban, és viszont. A francia kutatás csak nyomokban vesz tudomást az angol műhelyek munkájáról. Arról nem is beszélve, hogy a nem világnyelveken megjelenő szakirodalom eredményei gyakorlatilag ismeretlenek Európa nyugati felén. Nem állítom, hogy a közép-európai országok szakemberi naprakészek egymás eredményei ismeretében. Talán most eljött ennek az ideje. Akár formálisan is, egy olyan nemzetközi szakmai társaság megalapításának, amelynek fő feladata az információk szervezett eljuttatása egyik közösségtől a másikig. Ha tudunk egymásról, a könyvek, és tanulmányok is ismertté válnak, kialakulnak azok a könyvtörténeti szakkönyvtárak és dokumentációs központok, ahol több terület szakirodalmi termése, kutatási eredményei, forrásai együtt megtalálhatók, és a hetvenes években meghirdetett program,⁸⁰ az összehasonlító elemzés, valóban összehasonlítóvá tud válni.

⁷⁷ *Literatur und Leser. Theorien und Modell zur Rezeption literarischer Werke*. Hrsg. von Gunter GRIMM. Stuttgart, 1975.; *De captu lectoris. Wirkung des Buches im 15. und 16. Jahrhundert*. Hrsg. von Wolfgang MILDE, Werner SCHUBER. Berlin–New York, 1988.; egy sajátos szemlélettel megírt, nagy sikerű (sok nyelven megjelent) összefoglaló, nem különösebb történeti alapkutatásra alapozva: MANGUEL, Alberto: *A history of Reading*. London, 1996. Flamingo.

⁷⁸ *A Histoire et civilisation du livre*. Revue international (Vol. 4.) 2008. Droz, (szerkeszti: Frédéric BARBIER) különszámot szentel a kérdésnek.

⁷⁹ *Le Patrimoine. Histoire, pratiques et perspectives*, sous la dir. de Jean-Paul ODDOS, Paris, 1997. Editions du Cercle de la Librairie /Collection Bibliothèques/; LENIAUD, Jean-Michel: *Les archipels du passé, Le patrimoine et son histoire*. Paris, 2002. Fayard.

⁸⁰ BARBIER, Frédéric: *Le comparatisme comme nécessité heuristique pour l'historien du livre et de la culture*. In: *Histoire du livre. Nouvelles orientations*, sous la dir. de Hans Erich BÖDEKER. Paris, 1993. IMEC. /Collection „In octavo”/

*Függelék**A kora újkori olvasmánytörténeti források egyfajta tipológiája*

- I. Az olvasmánytörténet jegyzékszerű forrásai
 - I.1. Katalógusszerű összeírások
 - I.1.1. A tulajdonos megbízásából készül katalógusok
 - I.1.2. Magángyűjtemény árverési katalógusa
 - I.2. Jegyzékszerű összeírások (hivatalos szervek összeírásai)
 - I.2.1. Hagyatéki összeírások
 - I.2.2. Árvaügyi iratok
 - I.2.3. Végrendeletek
 - I.2.4. Vagyonekobbzási jegyzőkönyvek
 - I.2.5. Peres ügyek iratai (jogi útra vitt viták, adósságok)
 - I.2.6. Canonica visitatio jegyzőkönyvei
 - I.2.7. Vegyes célú összeírások
 - I.3. Jegyzékszerű összeírások (intézményi könyvtárak katalógusai mint magángyűjtemény jegyzéke)
 - I.3.1. Adományozások
 - I.3.2. Feljegyzések kölcsönzésekről
 - I.3.3. Magánszemély könyvállományának az intézmény számára történő megvásárlásakor készült jegyzék
 - I.4. Személyes iratok
 - I.4.1. Naplóbejegyzések vásárolt, elolvasandó vagy köttetendő könyvekről
 - I.4.2. Levelekben fennmaradt könyvjegyzék
 - I.5. Egyéb források
 - I.5.1. Feljegyzés személyes könyvkölcsönzésről
 - I.5.2. Adás-vételi feljegyzés
 - I.5.3. Köttetési lista
 - I.5.4. Könyvszámlák
 - I.5.5. Könyvbejegyzésként fennmaradt könyvjegyzék
 - I.5.6. A tulajdonos javainak különböző célú, nem hivatalos szerv által történt összeírásai közt fennmaradt könyvjegyzék
- II. Az olvasmánytörténet nem jegyzékszerű forrásai
 - II.1. Levelek
 - II.2. Irodalmi források
 - II.3. Idézetek (idézetjegyzékek)
 - II.4. Könyvbejegyzések
 - II.4.1. Possessorbejegyzések
 - II.4.2. Margináliák, sorközi jegyzetek, aláhúzások
 - II.4.3. Régi raktári jelzetek
 - II.5. Töredék-adatok

ISTVAN MONOK

Les bibliothèques privées et la lecture à l'époque moderne*Un aperçu des orientations de la recherche en Europe, 1958–2008*

Au cours des nombreuses discussions scientifiques de ces cinquante dernières années, visant à définir l'essence de l'histoire du livre, personne n'a jamais contesté l'existence du sujet en soi. Pourtant, une histoire européenne du livre homogène, qui analyserait les mêmes sources avec des méthodes identiques, n'existe pas. Il est assurément plusieurs histoires du livre et l'étude systématique de leurs ressemblances et de leurs différences permettra sans doute un jour d'élaborer une histoire européenne du livre. Les tentatives de synthèse, selon la nationalité et l'érudition des éditeurs, sont en outre de qualité variable.

Après les bouleversements politiques qu'a connus l'Europe il y a une vingtaine d'années, l'intérêt des chercheurs occidentaux pour l'histoire du livre en Europe centrale est allé croissant. S'ils considèrent parfois cette région comme un aire géographique d'importance secondaire, ils ne doivent pas oublier que les bibliothèques, les archives et les musées y conservent des sources particulièrement intéressantes. Rappelons par exemple la coexistence de l'oralité et de l'écriture, la survie jusqu'au 20e siècle du livre manuscrit et son rôle important – parfois plus que celui des imprimés – dans l'enregistrement et la transmission des traditions. Retenons aussi, dans l'histoire du livre, l'expression des rapports très complexes entre les confessions et les sensibilités religieuses les plus diverses (christianismes occidental et oriental, catholicisme et protestantisme; institutionnalisation des courants théologiques marginaux; coexistence de l'islam et du christianisme; installation de colonies juives, judaïsantes, arméniennes, etc.). La recherche dans les bibliothèques privées est quant à elle très prometteuse.

Le spécialiste d'histoire du livre, des bibliothèques ou de la lecture se doit d'entamer son enquête en déterminant si le territoire, pays ou peuple étudié est un émetteur ou un récepteur. Ce procédé méthodologique apparemment simplificateur est pourtant essentiel, dans la mesure où l'on traite différemment des cultures émettrices et réceptrices.

Il faut reconnaître qu'il est presque impossible d'écrire l'histoire des recherches européennes des cinquante dernières années. Il ressort clairement de ce vaste *corpus* que les chercheurs occidentaux ne sont pas suffisamment attentifs les uns aux autres. Les travaux allemands sont largement méconnus en Italie ou en Espagne et *vice versa*. Les chercheurs français ne s'intéressent qu'accessoirement aux résultats de leurs confrères anglais. Quant aux études publiées en d'autres langues, elles restent absolument sans écho en Europe occidentale. Non que les spécialistes d'Europe centrale soient plus au fait des travaux de leurs confrères. Il serait donc temps d'agir pour créer un groupement international, dont la vocation principale serait de transmettre les informations entre les différentes communautés scientifiques, de manière organisée. Il importe de contribuer à la formation de bibliothèques et de centres de documentation dans lesquels la production scientifique, les résultats de la recherche et les sources éditées seraient accessibles. C'est ainsi que le programme de recherche annoncé dans les années 1970, prônant le comparatisme, pourra véritablement être mis en œuvre.